

Czapscy herbu Leliwa i ich związki z Toruniem do początków XIX wieku Zarys problemu*

Mikołaj Tomaszewski**

Celem niniejszego szkicu jest przedstawienie relacji pomiędzy bogatym rodem szlacheckim Czapskich a Toruniem. Relacje te będą dotyczyć zarówno kwestii politycznych, ale także aspektów kulturowo-gospodarczych. Czapscy pieczętowali się „popularnym” w prowincji pruskiej herbem – Leliwą. Ród ten kilkakrotnie był już przedmiotem badań historycznych¹. Niestety, w historiografii często pojawiały się błędy, które powodowały pewnego rodzaju zamieszanie na drzewie genealogicznym tej rodziny, a odpowiedzialne za tę sytuację

* Artykuł powstał w związku z realizacją projektu „Tomasz Czapski herbu Leliwa (1711–1784). Życie i działalność”, sfinansowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki przyznanych na podstawie decyzji nr DEC-2015/19/N/HS3/02471.

** Mikołaj Tomaszewski w 2012 r. ukończył studia historyczne na UMK w Toruniu na podstawie pracy magisterskiej pt. „Kariera wojskowa i polityczna Mikołaja Potockiego (1593–1651)”. Od 2014 r. jest doktorantem na Wydziale Nauk Historycznych UMK. Pracę doktorską pt. „Tomasz Czapski herbu Leliwa (1711–1784). Życie i działalność” pisze pod opieką prof. Krzysztofa Mikulskiego. Jest stypendystą Fundacji Lanckorońskich oraz Polskiej Misji Historycznej. Zainteresowania badawcze: historia polityczna XVIII w., historia gospodarcza, genealogia i heraldyka.

¹ W *Polskim Słowniku Biograficznym* ukazały się 24 biogramy członków rodu Czapskich, zob. *Polski Słownik Biograficzny*, t. 4, Kraków 1938, s. 177-196. Uaktualnione dane biograficzne osiemnastu Czapskich znajdują się w *Słowniku Biograficznym Pomorza Nadwiślańskiego* (dalej cyt. SBPN), t. 1: A-F, red. S. Gierszewski, Gdańsk 1992, s. 247-261.

były w głównej mierze herbarze². Jednak ostatnie badania przynoszą uporządkowanie wielu informacji nie tylko na temat pierwszych pokoleń rodziny³, ale także ich politycznych losów w prowincji pruskiej w XVIII w.⁴

Zanim jednak przejdziemy do bardziej szczegółowego omówienia problemu, należy podać kilka ogólnych informacji na temat Czapskich h. Leliwa. Wywodzili się oni z Pomorza, ale źródła historyczne nie pozwalają na dokładne prześledzenie pierwszych pokoleń tej rodziny. Pewne sugestie związane z tą kwestią poczynił Krzysztof Mikulski, który analizując zachowane materiały archiwalne oraz herbarze ustalił kilka ciekawych faktów. Według jego badań Czapscy mogli być związani ze Smołańskimi, którzy brali aktywny udział w walkach przeciwko zakonowi krzyżackiemu w okresie wojny trzynastoletniej. Domniemania te prowadzą do Mikołaja ze Smoła, po którym wdowa wspierała finansowo opozycję antykrzyżacką, opłacając żołd zaciężnym z Torunia. Niemniej jednak Smołańscy byli w XV w. w posiadaniu Czapelek, Gosztalkowic i Czapel. Właściciel tych wsi – Gotszalk – pieczętował się znakiem herbowym bliźniaczo podobnym do wspomnianej wcześniej Leliwy. Jednak według Karola Górskiego wizerunki gwiazd i półksię-

² A. Boniecki, *Herbarz Polski*, t. 3, Warszawa 1900, s. 276-284; S. Uruski, *Rodzina. Herbarz szlachty polskiej*, t. 2, Warszawa 1907, s. 360-367; T. Żychliński, *Złota księga szlachty polskiej*, t. 11, Poznań 1889, s. 49-85; W. Wielądek, *Heraldyka, czyli opisanie herbów w jakim który jest kształcie oraz familie rodowitej szlachty polskiej i W. Ks. Litewskiego z ich herbami...*, t. 3, Warszawa 1792, s. 302-314. Wydaje się, że najbliższe prawdziwe informacje o rodzie podaje K. Niesiecki, *Herbarz polski*, t. 3, wyd. J. N. Bobrowicz, Lipsk 1839, s. 173-183; S.K. Kossakowski, *Monografie historyczno-genealogiczne niektórych rodzin polskich*, t. 1, Warszawa 1859, s. 112-134.

³ Pierwsze pokolenia rodu uporządkował Krzysztof Mikulski, który podważył przede wszystkim przekazy autorów herbarzy, zob. K. Mikulski, *Najstarsze dzieje Czapskich herbu Leliwa (Ze studiów nad genealogią szlachty pomorskiej)*, [w:] *Między wielką polityką a szlacheckim partykularzem. Studia z dziejów nowożytnej Polski i Europy*, red. K. Wajda, Toruń 1993, s. 353-365.

⁴ Wiele informacji na temat Czapskich podaje Jerzy Dygdała, który w swoich licznych książkach i artykułach odnoszących się do Prus Królewskich w epoce saskiej zauważa duże wpływy tego rodu na stosunki polityczne, ekonomiczne i kulturowe tej prowincji. *Bibliografia prac Jerzego Dygdały za lata 1972–2014*, opr. T. Krzemiński i T. Łaszkiwicz, *Zapiski Historyczne*, t. 80, 2015, z. 3, s. 11-39.

życa wyjątkowo często występowały na herbach⁵. Znacznie później przy nazwisku Czapskich zaczął się pojawiać przydomek „von Hutten”. Legenda rodowa odwołuje się do niemieckiego rycerza Henryka von Huttena, który w 930 r. otrzymał tytuł hrabiowski od cesarza Henryka I. Co ciekawe, owa legenda została przez innych autorów herbarzy rozwinięta i mówiła o przodku Lelewitów, który walczył w latach 1118–1120 z Pomorzanami. To właśnie od tej legendarnej postaci miał się wziąć późniejszy przydomek rodowy. Według ustaleń Edwarda Brezy, przewisko to pochodzi od czapki (z języka niemieckiego *der Hut*). Natomiast końcówkę „-en” wykorzystano przez analogię do wielu nazw osobowych w formie pluralnej typu Goddentowen, Jarocken itd. Autor ten podaje interesującą informację, odnoszącą się do Jana Karola Dachnowskiego, który opisując XVII-wieczną szlachtę zamieszkującą Prusy Królewskie pomija kwestię jakiegokolwiek przydomka rodu Czapskich⁶. Sam człon „von Hutten” został według Brezy dopisany do rękopisu herbarza „inną ręką”. Czapscy podzielili się w XVII w. na co najmniej trzy linie rodowe. Pierwszą, a zarazem najbogatszą, stanowili Czapscy z Bąkowa, którzy wywodzili się od Sebastiana, syna Juliusza i Heleny Wierzbowskiej. Drugą, smętowską, założył jego starszy brat Marcin, a nazwa związana była z miejscowością Smętowo. Trzecia, swarożyńska, pochodziła od ich młodszego brata – Jana – dziedzica Swarożyna⁷. Była to linia protestancka, której przedstawiciele nie osiągnęli wysokiego statusu politycznego ani nie zgromadzili większych dóbr ziemskich, może z wyjątkiem Krzysztofa Teodora (1669–1724)⁸. Istnieją pewne przesłanki źródłowe, niestety nieliczne, które mówią o Czapskich na Litwie. Prawdopodobnie wywodzili się oni od Krzysztofa, który w drugiej połowie XVII w. przybył na teren Wielkiego Księstwa Litewskiego. Niestety ta linia szybko wygasła, co utrud-

⁵ K. Górski, *Pomorze w dobie wojny trzynastoletniej*, Poznań 1933, s. 299-301; K. Mikulski, op. cit., s. 356-357.

⁶ J. K. Dachnowski, *Herbarz szlachty Prus Królewskich w XVII wieku*, oprac. Z. Pentek, Kórnik 1995, s. 140-142; E. Breza, *Pochodzenie przydomków szlachty pomorskiej*, Gdańsk 1986, s. 99-100.

⁷ K. Mikulski, op. cit., s. 361.

⁸ S. Achremczyk, *Krzysztof Teodor Czapski*, SBPN, s. 256.

nia badania nad pierwszymi pokoleniami Czapskich⁹. Ciekawostką jest fakt, że założyciele tych linii mieli jeszcze jednego brata, który prawdopodobnie wstąpił do zakonu dominikanów w Toruniu i występował tam pod imieniem Seweryn¹⁰.

Czapscy dopiero w wieku XVIII osiągnęli znaczący status w środowiskach szlacheckich prowincji. Dzięki poparciu dworu, gospodarczości i karierom wojskowym stali się znaczącą facją szlachecką na omawianym obszarze i obok rodziny Przebendowskich mieli największy, oczywiście wśród szlachty pruskiej, wpływ na przebieg sejmików ziemskich na tym obszarze¹¹.

Niewątpliwie ród ten z racji rosnącej pozycji społecznej, politycznej i ekonomicznej nawiązywał kontakty z Toruniem, a więc największym, obok Gdańska, ośrodkiem miejskim na terenie prowincji pruskiej¹². Czapscy, podobnie zresztą jak inne rody szlacheckie, często się tu osiedlali oraz prowadzili życie polityczne i interesy ekonomiczne w mieście lub jego okolicach, jednak w XVII w. kontakty pomiędzy grodem Kopernika a Czapskimi były sporadyczne. Ważniejsze z punktu widzenia polityki były te dotyczące wojny polsko-szwedzkiej z lat 1655–1660. Otóż dwóch przedstawicieli rodu brało aktywny udział w wojnie podjazdowej, prowadzonej przeciwko Szwedom. W 1658 r., a dokładniej od 2 lipca do 30 grudnia, wojska koronne oblegały Toruń, zajmowany wtedy przez oddziały szwedzkie pod dowództwem Oxenstierny. W tej operacji militarnej z własnymi pułkami husarii oraz dragonii uczestniczyli bracia Franciszek Mirosław oraz Sebastian Czapscy, synowie podkomorzego chełmińskiego Piotra i Heleny z Kono-packich¹³. Obleżenie zakończyło się sukcesem wojsk polskich dowo-

⁹ K. Mikulski, op. cit., s. 360-361.

¹⁰ Archiwum Państwowe w Toruniu (dalej cyt. APT), Akta miasta Torunia, Katalog II, dział IX, t. 27, k. 308. Tę informację podaje również K. Mikulski, op. cit., s. 361.

¹¹ J. Dygdała, *Uwagi o magnaterii Prus Królewskich w XVIII stuleciu*, Zapiski Historyczne, t. 44, 1979, z. 3, s. 84-85.

¹² O relacjach pomiędzy szlachtą a patrycjatem miejskim Prus Królewskich mówi m.in. praca *Elity mieszczańskie i szlacheckie Prus Królewskich i Kujaw w XIV–XVIII wieku. Zbiór studiów*, red. J. Staszewski, Toruń 1995.

¹³ S. Achremczyk, *Czapski Franciszek Mirosław*, SBPN, s. 249; tenże, *Czapski Sebastian*, ibid., s. 258-259.

dzonych przez Jerzego Sebastiana Lubomirskiego, marszałka wielkiego koronnego i późniejszego rokoszanina. Źródła z tego okresu nie pozwalają prześledzić dokładnie poczynąń braci Czapskich w walkach o Toruń¹⁴. Można jednak podejrzewać, że dobrze wywiązywali się ze swoich obowiązków, skoro po wojnie zgromadzili duże majątki ziemskie i rozpoczęli kariery polityczne.

Omawiany ród szlachecki był także związany ze szkolnictwem toruńskim. Niestety, zbyt mało informacji źródłowych utrudnia ustalenie ich związków ze środowiskiem uczelnianym w Toruniu w czasach wczesnonowożytnych. Niemniej jednak jeden z członków rodziny Czapskich pobierał nauki w Toruńskim Gimnazjum Akademickim, a był nim Jan Czapski, wywodzący się z linii swarżyńskiej¹⁵. Naukę rozpoczął w 1720 r. Został wpisany do metryki uczelni jako *nobilis Prus*¹⁶. Rektorem Gimnazjum był wówczas Piotr Jaenichen. To właśnie za jego kadencji doszło w szkole do wielu zmian. Prawdopodobnie, gdy Jan Czapski wstąpił w mury szkoły, musiał zapoznać się z *Epitome Legum Gymnasii Thorunensis*, drukiem mającym poprawić dyscyplinę¹⁷. Jan Czapski musiał się zetknąć z działalnością profesorów Bornmanna, Arndta i prorektora Schultza. Jak długo mógł być związany z tą uczelnią, a co za tym idzie z Toruniem? Prawdopodobnie nie odebrał pełnego wykształcenia. Nie był to jednak wyjątek, ponieważ wielu uczęszczających tutaj młodych szlachciców nie kończyło nauki w Toruniu. Można w tym momencie zadać pytanie, dlaczego tylko jeden spośród Czapskich zapisał się do tej akademii? Było to zapewne spowodowane rosnącą popularnością innych tego rodzaju gimnazjów w Prusach Królewskich, zwłaszcza w Gdańsku lub Elblągu. Istnieje duże prawdopodobieństwo, że kilku przedstawicieli tej bogatej rodziny uczęszczało do toruńskiego kolegium jezuickiego. Niestety, nie zachowały się żadne spisy uczniów, które umożliwiłyby potwierdzenie

¹⁴ Jak dotąd najpełniejszym opracowaniem o oblężeniu Torunia w 1658 r. jest książka Tadeusza Nowaka, zob. T. Nowak, *Oblężenie Torunia w roku 1658*, Toruń 1936.

¹⁵ Czapscy wywodzący się z linii swarżyńskiej byli protestantami.

¹⁶ *Metryka uczniów toruńskiego gimnazjum akademickiego 1600–1817*, cz. 2 (1718–1817), wyd. Z. H. Nowak, J. Tandecki, Toruń 1998, s. 272.

¹⁷ *Ibid.*, s. 58.

tej tezy. Czapscy, wychowywani w duchu katolickim, często wybierali kolegia jezuickie w Starych Szkotach lub Braniewie. To właśnie w tych placówkach wielu przedstawicieli tej rodziny pobierało nauki, a następnie wyruszało na Zachód lub rozpoczynało kariery polityczne¹⁸.

Nie zawsze relacje pomiędzy miastem a poszczególnymi członkami rodu Czapskich układały się dobrze. Przykładem antagonizmów były konflikty Tomasza Czapskiego, starosty knyszyńskiego, z miastami Prus Królewskich. Syn wojewody pomorskiego i Konstancji z Gnińskich na generale grudziądzkim w 1764 r. oskarżył toruńskich posłów: Chrystiana Klosmanna i Efraima Oloffę, o antyszlacheckie zachowanie. Głównym powodem oburzenia było pismo toruńskiego uczonego Jerzego Piotra Schulza z 1738 r. pt. *Historia interregni novissimi et comitiorum in Prussia*, ukazujące szlachtę z obnażonymi głowami, kłaniającą się deputatom większych miast pruskich. Innym powodem było to, że magistrat Gdańska skonfiskował towary staroście knyszyńskiemu, co przyczyniło się do poniesienia przez niego strat finansowych. Czapski, przebywając w Grudziądzu na obradach sejmikowych, nie przebierał w słowach, obrażając delegatów miejskich, zasiadających w tym czasie obok szlachty. Incydent ten wydarzył się w izbie wojewody Kretkowskiego. W sukurs przyszedł mu szambelan Wilczewski, który również podjudzał zebraną tam szlachtę. Starosta najpierw stwierdził: „Widzę, że szlachta nie ma nic do roboty tylko ci, którzy nie są warci tu być!”. Następnie porównał przedstawicieli Torunia i Gdańska do „śmierdzących peruk”. Tych inwektyw nie wytrzymał toruński burmistrz Klosmann, który pożegnał Kretkowskiego: „A zatem nie mamy tu nic do roboty. Żegnam Pana”¹⁹. Czapski nie tylko obraził słownie przedstawicieli miast, ale także spoliczkował burmistrza Gdańska Edwarda F. Conradiego. Nie pozostało to bez odpowiedzi, ponieważ mieszczaństwo zagroziło opuszczeniem obrad, co mogło spowodować niedojście do skutku generału pruskiego. Tomasz Czapski zresztą buntował pozostałą część szlachty przeciwko Toruniowi

¹⁸ *Die Schüler des Braunsberger Gymnasiums von 1694 bis 1776*, hrsg. G. Lühr, Braunsberg 1934, s. 12 n.

¹⁹ Cyt. za S. K. Wałęga, *Perypetie toruńskie i gdańskie na sejmiku generalnym grudziądzkim w 1764 roku*, Rocznik Toruński, t. 26, 1999, s. 140-141.

Tomasz Czapski (1711–1784).

Źródło: <http://www.knyszyn.pl>

i Gdańskowi. Znalazł on jednak obronę u wojewody Kretkowskiego, który próbował załagodzić sytuację. Wojewoda usiłował także wyjaśnić, że miasta nie powinny wydawać tego typu druków, które niepotrzebnie mogły prowokować szlachtę do antymiejskich wystąpień, co w ostateczności mogło spowodować konflikt stanowy. Starosta wraz z Wilczewskim spędzili cały dzień na podburzaniu szlachty, zgromadzonej w jednej z izb. Jak się okazało, sekretarze miejscy po rozmowach opuścili drugą izbę, ale spotkały ich obelgi szlachty, która wykrzykiwała: „kanalie, hultaje, szelmy, łotry, smierdzące peruki, podłe

łyki, takie syny, biki, torbiarze”²⁰. Niemniej jednak stronnicy Potoczkich i „famili” wyrazili deputatom miejskim wyrazy ubolewania z powodu zachowania Tomasza Czapskiego. Zapewnili ich jednocześnie, że nie grozi im żadne niebezpieczeństwo ze strony słynącego z warcholstwa starosty knyszyńskiego. Stwierdzili nawet, że jeśliby podjudzacz chciał siłą znieważyć i zastraszyć reprezentantów Gdańska, Elbląga i Torunia, to wystawi się przeciw niemu nawet tysiąc ludzi²¹. Tomasz Czapski był znany ze swojego porywczego zachowania, by nie powiedzieć – awanturnictwa. Mieszkańcy prowincji pruskiej nie mieli o nim dobrego zdania: „gorzej niż Szwedzi i Moskale niszczyli mieszkańców starostwa bratiańskiego Czapski i dzierżawca jego Jezewski”²². Władze Torunia po sejmikowym incydencie zainteresowali się poczynaniami starosty knyszyńskiego, który w tym czasie był również skłócony z Janem Klemensem Branickim, hetmanem wielkim koronnym i kasztelanem krakowskim. Świadczyć może o tym chociażby korespondencja J. B. Steinhausera z Chrystianem Klosmannem z 1764 r.²³ Na pewno torunian interesował także jego konflikt z magistratem Gdańska: „W kilka zaś czasów IMC Pan Starosta Knyszyński, gdy chciał wjechać do miasta po wydzwonieniu, wybieracz tego podatku skoczywszy na stopień karety jego z krupka do kładzenia pieniędzy zaczął mu pod nosem trząsać, mówiąc by zapłacił [...] Co widząc IMC Pan Starosta zepchnął ze stopnia tegoż wybieracza, a koniuszemu swemu będącemu już za bramą mówić kazał, aby jechał jak najprędzej do Prezydenta”²⁴. Warto jednak nadmienić, że ten arystokrata nie przebywał w Toruniu i nie prowadził tutaj interesów. Przed wszystkim przebywał w Gdańsku lub w jego okolicach.

Zupełnie inny stosunek do Torunia, Gdańska i Elbląga prezentował młodszy brat Tomasza – Paweł Tadeusz (1721–1783), który był gene-

²⁰ Ibid., s. 144-145.

²¹ [S. K. Wałęga], *Jak prorektor toruński Schultz obraził dumę szlachecką i co z tego wynikło*, Słowo Pomorskie, t. 15, 1935, z. 58, s. 5.

²² A. Mańkowski, *Czapski Tomasz*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 4, s. 195.

²³ APT, Akta miasta Torunia, kat. II, t. 3359, s. 1497-1498.

²⁴ *Opisanie zuchwałych postępów y wiolencyi, które różnemi czasy Magistrat Gdański nad osobami Stanu Szlacheckiego wykonywał, jakoj ostatniego procederu Ich z WW. IMcią Panem Czapskim Starostą Knyszyńskim*, b.m. [1764].

rałem majorem w wojsku koronnym. Będąc zwolennikiem autonomii tej prowincji nawiązał pewnego rodzaju współpracę z przedstawicielami miast regionu. Była ona widoczna przede wszystkim na polu podatkowym. Paweł Tadeusz, jak i przedstawiciele miast, w tym Torunia, był przeciwny wprowadzeniu w życie cła generalnego, które mogłoby uszczuplić kieszenie szlacheckie, a także mieszczańskie²⁵. Dał temu wyraz na sejmie koronacyjnym w 1764 r., wygłaszając mowę o charakterze broniącym praw prowincji²⁶. Współpraca tego arystokraty z miastami miała miejsce w latach 1764–1766, kiedy to uwidoczniły się walki pomiędzy stronnictwami politycznymi Rzeczypospolitej. Razem z Michałem Lniskim oraz Antonim Sarnackim w ostrym tonie wypowiadał się przeciwko cłu generalnemu, stwierdzając nawet, że jest ono niezgodne z postanowieniami welawsko-bydgoskimi z połowy XVII w.²⁷ W 1766 r. na sejmiku generalnym w Malborku Paweł Tadeusz Czapski docenił starania miast w tej sprawie, co miało odzwierciedlenie w jego mowie: „Widząc naruszone kardynalne od słów exemptione nasze nie zaniechali sprawiedliwym manifestem swoim temu zapobiec i tego bronić [...] Winniśmy tym Miastom podziękowanie i o to się starać powinniśmy, aby na terażniejszym Generale przez publiczne laudum ta gorliwość Wielkim Miastom była pochwalona”²⁸.

Również ich młodsza siostra – Magdalena – miała pewne związki z Toruniem. Otóż 12 grudnia 1724 r. została ochrzczona w tutejszym kościele Świętych Janów, a jej rodzicami chrzestnymi zostali Jakub Rybiński, wojewoda chełmiński, i Katarzyna Garczyńska, żona kasztelana bydgoskiego, co świadczyło o szerokich kontaktach jej rodziców²⁹. W dużej mierze złą sławą w tym mieście okrył się ojciec wymienionego powyżej rodzeństwa – Piotr Jan – kasztelan chełmiński, a od 1726 r. wojewoda pomorski. W 1724 r. został wybrany na członka komisji królewskiej, która miała zbadać przyczyny konfliktu w Toru-

²⁵ J. Dygdała, *Opozycja Prus Królewskich wobec cła generalnego w latach 1764–1766*, *Zapiski Historyczne*, t. 42, 1977, z. 2, s. 31.

²⁶ Biblioteka Narodowa, Zbiory specjalne, sygn. 32657.

²⁷ J. Dygdała, *Opozycja Prus Królewskich*, s. 31.

²⁸ Archiwum Państwowe w Gdańsku (dalej cyt. APG), 300, 29/228, s. 38.

²⁹ Archiwum Diecezjalne w Toruniu (dalej cyt. ADT), Parafia Świętych Janów 1693-1764, s. 396.

niu pomiędzy katolikami a luteranami³⁰. Prace samej komisji przyniosły negatywne rezultaty dla wyznawców religii luterńskiej. Został on również wyznaczony do komisji, która miała wyegzekwować kary za wybuch zamieszek w tym mieście. Efektem było skazanie na śmierć ośmiu osób, w tym burmistrza Jana Jakuba Rösnera³¹.

Ich krewny, podskarbi wielki koronny Jan Ansgary Czapski, z racji swojej pozycji, a także pełnionych funkcji, miał dość liczne kontakty z Toruniem³². Notabene, będąc jednym z największych właścicieli ziemskich w prowincji pruskiej, miał również dobra w okolicach grodu Kopernika. Przykładem są jego pałace w Gzinie i Nowej Wsi Szlacheckiej. Wybudował lub przebudował w tych miejscowościach pałace godne bogatych magnatów³³. O jego dużych wpływach świadczy chociażby fakt, iż to on przyczynił się do wyniesienia na urząd wojewody pomorskiego Jakuba Floriana Narzymskiego, pozbawiając w ten sposób Tomasza Czapskiego szans na to stanowisko³⁴. Było to możliwe dzięki bliskim relacjom z Aleksandrem Józefem Sułkowskim, ministrem Augusta III³⁵. Według ustaleń Jerzego Dygdały, Jan Ansgary

³⁰ *Volumina Legum. Przedruk zbioru praw staraniem XX Pijarów w Warszawie, od roku 1732 do roku 1782*, wyd. J. Ohryzko, Petersburg 1889, s. 204; W. Gastpary, *Sprawa toruńska 1724 roku*, Warszawa 1969, s. 93-94; S. Achremczyk, *Czapski Piotr Jan*, SBPN, s. 254-255.

³¹ Sprawa tumultu toruńskiego z 1724 r. była już wielokrotnie omawiana w artykułach naukowych, zob. m.in. S. Salmonowicz, *O toruńskim tumulcie z roku 1724*, *Odrodzenie i Reformacja*, t. 28, 1983, s. 161-185 (tu dalsza bibliografia).

³² Warto podkreślić, że żona Jana Ansgarego Teresa Zamoyska wydzierżawiała dybowską komorę celną Jakubowi Kazimierzowi Rubinkowskiemu, zawierając z nim kontrakt odnawiany co dwa lata. K. Maliszewski błędnie twierdzi, iż jego żoną była Anna Zamoyska, por. K. Maliszewski, *Jakub Kazimierz Rubinkowski. Szlachcic, mieszczanin toruński, erudyta barokowy*, Warszawa-Poznań-Toruń 1982, s. 44.

³³ Pałace te przejął później starosta knyszyński Tomasz Czapski, który ożenił się z córką podskarbiego wielkiego Marią, APG, 300,41/25, k. 129-153v.

³⁴ Biblioteka Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, sygn. 1547, J. A. Czapski do A. J. Sułkowskiego, 24.11.1736, s. 23.

³⁵ Korespondencja Jana Ansgarego Czapskiego z ministrem Aleksandrem Józefem Sułkowskim jest dostępna w Bibliotece Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, sygn. 1547, s. 1-46. O wpływach podskarbiego i ministra królewskiego oraz o łączących ich politycznych relacjach pisał A. Pełakowski, *Kariera i upadek królewskiego faworyta. Aleksander Józef Sułkowski w latach 1695–1738*, Kraków 2013, s. 37 n.

Jan Ansgary Czapski (1699–1742).
Źródło: https://pl.wikipedia.org/wiki/Jan_Ansgary_Czapski#/media/File:Jan_Czapski.jpg

Czapski starał się dbać o interesy miast, w tym Torunia. Jego postawę wobec miasta można określić nawet jako bardzo przychylną. Na przykład na początku panowania Augusta III doszło na polu sejmikowym do sporów pomiędzy miastem a szlachtą. Problemem było m.in. to, iż miasto nie zastosowało się w pełni do wykonania wyroku z 1724 r. To właśnie postawa Czapskiego załagodziła ten spór. Jako stronnik dworu odwiedził Toruń i 19 września 1735 r. odebrał hołd od magistratu Torunia. Obiecywał wtedy, że pod panowaniem przedstawiciela dynastii

saskiej miasto oraz jego mieszkańcy nie muszą się martwić o pomyślny rozwój i prawa miejskie³⁶. Chodziło m.in. o sprawy podatkowe, które od wielu lat budziły kontrowersje zarówno innych ośrodków miejskich, jak i szlachty. Ponadto Czapski często spotykał się z przedstawicielami Rady Miejskiej Torunia, a przedmiotem ich dyskusji były sprawy ekonomiczne prowincji³⁷. Zależało mu przede wszystkim na modernizacji dalekosiężnego handlu tranzytowego, a jednym z elementów tych nowatorskich planów był właśnie ośrodek toruński. Dlatego też po objęciu urzędu podskarbiego w 1738 r. prowadził rozmowy z kupiectwem Torunia i Gdańska. Zakończyło się to podpisaniem umów handlowych, ale niekoniecznie podobało się państwu pruskiemu, które widziało w tym zagrożenie dla własnych interesów³⁸. Obie strony dwa lata później podpisały kolejną umowę, która przewidywała m.in. zwolnienie kupiectwa toruńskiego z ceł, a kupców cudzoziemców zmuszono do omijania terytorium Prus Książęcych i Brandenburskich³⁹. Jan Ansgary zmarł w 1742 r., co spowodowało, że wiele z jego planów nie doczekało się realizacji.

Siostra tego magnata – Marianna – była także przez wiele lat związana z Toruniem. Istnieją pewne przesłanki świadczące o tym, że była ona benedyktynką w miejscowym klasztorze, ale niestety z powodu braku źródeł nie da się tego całkowicie udowodnić. Wiadomo jednak, że zmarła w Toruniu w 1741 r., mając pięćdziesiąt lat⁴⁰. Herbarze oraz inne źródła bardzo lakonicznie opisują tę postać, stwierdzając tylko, że umarła, będąc w stanie panińskim, w toruńskim klasztorze⁴¹.

³⁶ J. Dygdała, *Miasto w dobie Augusta III (1733–1763)*, [w:] *Historia Torunia*, t. 2, cz. 3: *Między barokiem i oświeceniem (1660–1793)*, red. M. Biskup, Toruń 1996, s. 213–215.

³⁷ J. Dygdała, *Podskarbi wielki koronny Jan Ansgary Czapski – budowa pozycji społecznej i prestiżu nowego magnata w pierwszej połowie XVIII wieku*, *Zapiski Historyczne*, t. 70, 2005, z. 1, s. 42–43.

³⁸ J. Dygdała, *Czapski Jan Ansgary*, SBPN, s. 252–253.

³⁹ S. Achremczyk, *Jan Ansgary Czapski (1699–1742), wojewoda chełmiński, podskarbi wielki koronny*, [w:] *Wybitni Pomorzanie XVIII wieku. Szkice biograficzne*, Wrocław 1983, s. 22; J. Wojtowicz, *Dzieje handlu, przemysłu i rzemiosła*, [w:] *Historia Torunia*, t. 2, cz. 3, s. 70–72.

⁴⁰ ADT, Parafia św. Jakuba 1686, s. 180.

⁴¹ K. Niesiecki, op. cit., s. 174.

Nie tylko Jan Ansgary miał dobra w okolicach Torunia. W XVIII w. co najmniej kilku Czapskich posiadało w tym regionie własne wsie, co świadczyło o rosnącym potencjale ekonomicznym tego rodu⁴². Kupili oni tutaj kilka osad wiejskich. Pierwsze wzmianki o nabywaniu osiedli wiejskich w okolicy tego miasta pochodzą z początków XVIII w. Przykładowo Józef Czapski, podkomorzy malborski, w 1706 r. kupił Brzeźno, należące w poprzednim stuleciu do bogatej rodziny patrycjuszowskiej Strobandów, której przedstawiciele zajmowali ważne stanowiska miejskie. Z kolei jego krewny, Melchior Czapski, w 1700 r. wykupił od Franciszka Tarnowskiego Gostkowo (Kirchentauer)⁴³.

Bez wątpienia to jednak działalność polityczna łączyła lub dzieliła rodzinę Czapskich z Toruniem. Miało to związek nie tylko z niepodważalną pozycją tego rodu szlacheckiego w Prusach Królewskich, ale także z tym, iż gród Kopernika miał wpływ na przebieg generałów pruskich. Miasto wysyłało dwóch swoich przedstawicieli na obrady sejmików generalnych prowincji, co niewątpliwie wzmacniało pozycję polityczną jego magistratu. Doczekaliśmy się już wielu publikacji omawiających życie polityczne Pomorza w XVI–XVIII w., niemniej jednak warto przytoczyć kilka faktów, które wpłynęły na dzieje zarówno rodu, jak i miasta. Rozważania należy rozpocząć od 1761 roku, kiedy to Czapscy, Zboińscy i Goltzowie wraz z mniej wpływową szlachtą utworzyli tzw. pruską partię patriotyczną, która pod względem ideowym przypominała stronnictwo republikańsko-dworskie. Skierowana ona była przede wszystkim przeciwko wojewodzie pomorskiemu Pawłowi Mostowskiemu, który również zagrażał interesom Torunia. Był on zresztą przez długi czas popierany przez wpływową „rodzinę”, na której czele stali Czartoryscy i Poniąkowski. Pomysły Mostowskiego i Czartoryskich niosły zagrożenie dla interesów Torunia i to spowodowało, że Rada Miasta popierała patriotów pruskich w walce z wojewodą pomorskim. Zarzucano mu m.in. brak indygenatu pruskiego: „Czapscy, co się na czele tych indygenów stawali, długie i kosztowne wiedli

⁴² J. Dygdała, *Uwagi o magnaterii*, s. 84-85.

⁴³ K. Mikulski, *Pułapka niemożności. Społeczeństwo nowożytnego miasta wobec procesów modernizacyjnych (na przykładzie Torunia w XVII i XVIII wieku)*, Toruń 2004, s. 47.

spory z Mostowskim dowodząc, że przybył i wojewodą być nie może⁴⁴. Poparcie jednak zmalało już w następnym roku, a powodem tego była wygrana wojewody pomorskiego z patriotami na trybunale piotrkowskim. Bez wątpienia spowodowane to było obawą przed działaniami potężnych Czartoryskich. Co więcej, Toruń pomału zaczął oddalać się od Czapskich i ich stronników w kierunku „familii”. Ponownie interesy tych dwóch podmiotów politycznych stały się zbieżne w 1763 r., a dokładnie po śmierci króla Augusta III, który zmarł 5 października. Rada Torunia poważnie myślała, by znów zbliżyć się do obozu republikańskiego, który proponował w tym okresie utrzymanie samorządu prowincjonalnego. Wpływy Czartoryskich jednak powodowały, że magistrat miasta lawirował pomiędzy jednym a drugim stronnictwem politycznym. W listopadzie 1763 r. miasto wypłaciło Czapskim na poczet walki z Mostowskim 6000 złotych polskich. Warto jednak dodać, że niedługo po tym Toruń odmówił wojewodzie malborskiemu Michałowi Czapskiemu wejścia do konfederacji skierowanej przeciwko Mostowskiemu. Na pewno magistrat obawiał się także reakcji carycy Katarzyny II, realizującej swą politykę w Rzeczypospolitej za pośrednictwem ambasadora Hermana Karola Kayserlinga. Te same odczucia towarzyszyły Toruniowi wobec reakcji króla pruskiego Fryderyka II. Z drugiej jednak strony „familia” dążyła do pewnych zmian, które dotyczyły w dużej mierze Prus Królewskich. Stronnictwo Czartoryskich chciało stopniowej unifikacji tej prowincji z pozostałymi obszarami Rzeczypospolitej. Można więc stwierdzić, iż Toruń znalazł się między „młotem a kowadłem”. Z jednej strony politycy miejscy uważali, iż lepszym rozwiązaniem dla nich będzie popieranie Czapskich, ale z drugiej strony istniało widmo narażenia się na odwet Czartoryskich. Sytuacja ta powodowała pewnego rodzaju paraliż w działaniach politycznych miasta. W związku z tym władze Torunia zaangażowały się w mediacje pomiędzy patriotami pruskimi, na których czele stali Czapscy, a Czartoryskimi i Mostowskim. Dzięki tym działaniom

⁴⁴ J. Wybicki, *Życie oraz wspomnienia o Andrzeju i Konstancji Zamoyskich*, wyd. A. M. Skalkowski, Kraków 1927, s. 18.

w lutym 1764 r. udało się zażegnać konflikt i podpisać ugodę, którą w Toruniu przyjęto z dużym zadowoleniem⁴⁵.

Rok 1764 był bardzo ważny dla mieszczan toruńskich także pod innym względem. 10 października do Torunia przybył Antoni Czapski, który reprezentował obóz polityczny króla. Jego zadaniem było przeciągnięcie opozycji na stronę dworu, co mu się w rzeczywistości udało. Klosmann oraz Rada mieli aprobować przystąpienie miasta do konfederacji oraz wysłanie delegacji do Stanisława Augusta Poniatowskiego w sprawie zachowania praw pruskich⁴⁶. Kolejnym przykładem na współpracę Czapskich z Toruniem były kwestie ekonomiczne, które były jednym z punktów zapalnych na sejmiku odbywającym się w dniach 9-16 września 1764 r. Kwestią sporną na tym generale pruskim była Kępa Bazarowa, którą torunianie chcieli przejąć na własność. Szlachta początkowo była przeciwna temu, jednak po interwencji niezwykle wpływowego wojewody malborskiego Michała Czapskiego udało się ten punkt przeforsować⁴⁷.

Będąc przy tematyce wydarzeń politycznych nie sposób pominąć kwestii konfederacji barskiej, która została zawiązana w 1768 r. w celu obrony niezależności Rzeczypospolitej i walki o prawa wiary katolickiej. Konfederacja odbiła się szerokim echem w prowincji pruskiej, w tym również w Toruniu. Nie mogło być inaczej z powodu licznych druków, które szybko rozprzestrzeniały się wśród mieszkańców Prus Królewskich. Wydarzenia, które zostały zapoczątkowane w Barze, na Ukrainie, z wielką radością zostały przyjęte przez Franciszka Stanisława Kostkę Czapskiego. Planował on nawet wraz z Józefem Wybickim uzbrojenie 12 tysięcy wojska i wciągnięcie Gdańska do konfederacji. Oczywiście kwestie te niepokoiły władze Torunia. Istotne plany wobec tego miasta miał Stanisław August, który planował zakwaterowanie tu regimentu dragonii dowodzonej przez swojego wiernego stronnika Antoniego Czapskiego⁴⁸. Ruch, który był skierowany prze-

⁴⁵ J. Dygdała, *Polityka Torunia wobec władz Rzeczypospolitej w latach 1764–1772*, Warszawa-Poznań-Toruń 1977, s. 39-44.

⁴⁶ Ibid., s. 60-62.

⁴⁷ Ibid., s. 89.

⁴⁸ Ibid., s. 139; M. Kocojowa, „*Pamiętkom ojczystym ocalonym z burzy dziejowej*”, Kraków 1978, s. 15.

ciwko Rosji, z dużą aprobatą został przywitany przez Michała Czapskiego, wojewodę malborskiego. Podobnie jak Franciszek Stanisław Kostka gotów był na wiele, lecz jego zachęty były hamowane przez niepewną reakcję króla pruskiego. Pozostała część rodu była jednak bardziej powściągliwa. Gdy w lipcu 1769 r. konfederacja wielkopolska opanowywała północne rejony kraju, wojewodowie Michał i Franciszek Czapscy poinformowali Radę Torunia o żądaniach konfederatów. Owe żądania dotyczyły planowanego zjazdu szlachty do Chełmna, co skłaniało torunian do szybkiego działania. Władze miasta poinformowały przedstawiciela rodu Czapskich, że walki mogą rozciągnąć się na całą prowincję pruską. Torunianie zwracali także uwagę na możliwą szybką reakcję monarchy pruskiego. Toruń obawiał się również zbliżenia szlachty pruskiej do szlachty polskiej, zwłaszcza pod względem ideologicznym. W tym czasie Stanisław August, będąc zaniepokojony niepewną sytuacją, jaka zaistniała w Prusach Królewskich, wypytywał Samuela Gereta, jak i Radę Torunia o rozmowy pomiędzy miastem a rodem Czapskich⁴⁹. Większe różnice zdań w dobie trwania konfederacji barskiej zaistniały w 1771 r., kiedy to doszło do konfliktu w sprawie obsadzenia urzędu poczmistrza toruńskiego po śmierci Szymona Mielcarskiego. Rada Ewangelicka postanowiła sprzeciwić się Franciszkowi Czapskiemu, który proponował na to stanowisko Jana Mielcarskiego. Kością niezgody była kwestia wyznaniowa, ponieważ torunianie nie chcieli, by ten ważny, z ich punktu widzenia, urząd objął katolik. Z początkiem marca stanowisko to ostatecznie objął rajca Natanael Prätorius⁵⁰.

Konfederacja barska okazała się zarówno dla Czapskich, jak i Rzeczypospolitej klęską. Toruń co prawda nie został podczas I rozbioru włączony bezpośrednio w obręb państwa pruskiego, ale dobra rodu znalazły się pod kontrolą administracji pruskiej, co spowodowało problemy ekonomiczne.

Toruń i ród Czapskich łączyła także osoba Tomasza Franciszka, biskupa chełmińskiego. Jednak relacje z tym miastem stały się bardziej intensywne pod koniec jego życia. Swoje rządy biskupie rozpoczął

⁴⁹ J. Dygdała, *Polityka Torunia*, s. 150-151.

⁵⁰ *Ibid.*, s. 168.

dokładnie 5 stycznia 1731 r. i został powitany panegirkiem wygłoszonym przez profesora i rektora kolegium toruńskiego Franciszka Błociszewskiego. Jak stwierdził ksiądz Alfons Mańkowski, Czapski był niezwykle pracowitym duchownym, czego dowodem były liczne wizytacje w podległej mu diecezji chełmińskiej. W grudniu 1732 r. odwiedził toruński kościół Świętych Janów. Natomiast później dwukrotnie prowadził tu procesję Bożego Ciała. O jego pozycji świadczyły nie tylko zajmowany urząd, ale także prestiż i poważanie. Gdy przybył do Torunia, był witany z wielkimi honorami zarówno przez ojców jezuitów, jak i przez Radę Miasta⁵¹.

Kolejnym przedstawicielem rodu, który utrzymywał kontakty z toruńskim ośrodkiem miejskim, był Józef Czapski, kasztelan elbląski. W 1753 r. uczestniczył on w wyjaśnieniu sprawy napaści chłopów ze wsi Górsk na niejakiego Ciesierskiego i jego karczmarza. Sprawa dotyczyła kamieni zbieranych na budowę świątyni. Chłopi zostali oskarżeni o bezprawną zbiórkę tego surowca z ziemi należącej do wspomnianego Ciesierskiego. Zakończyło się to krwawą awanturą, w której ucierpieli również bernardyni – brat Gabriel Czapiewski oraz brat Franciszek Citten. Kasztelan gdański, jako syndyk apostolski konwentu, przeprowadził śledztwo w tej sprawie, które wykazało winę chłopów z podtoruńskiej wsi, ale niestety źródła nie wskazują, jaką karę otrzymali⁵². Kasztelan elbląski z racji posiadanych w tych okolicach majątków, później przepisanych córce Elżbiecie, spędzał tam, jak i w samym Toruniu, sporo czasu. W pobliżu miasta miał on wieś Gostkowo, którą sprzedał Radzie Torunia za 42 tysiące złotych polskich. Notabene na przeprowadzenie tej operacji finansowej zaciągnięto pożyczkę w wysokości 40 tysięcy złotych polskich⁵³. Wraz z żoną Elżbietą ochrzcili w Toruniu najstarszego syna Jana Nepomucena Nikodema. Uroczystość odbyła się w 1747 r. bez ceremonii, co świadczyło o tym, iż spodziewali się rychłej śmierci swojego dziecka⁵⁴. Po-

⁵¹ A. Mańkowski, *Czapski Tomasz Franciszek*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 4, Kraków 1938, s. 194.

⁵² *Kronika bernardynów toruńskich*, oprac. K. Kantak, Toruń 1925, s. 28-29.

⁵³ J. Dygdała, *Miasto w dobie*, s. 245.

⁵⁴ ADT, Parafia Świętych Janów 1693, k. 465.

dobnie było w przypadku ich następnego dziecka – Felicjty Katarzyny Anny⁵⁵.

Omawiając związki tego rodu z Toruniem należy wspomnieć o Brygidzie Elżbiecie, córce Józefa i Elżbiety Czapskich. Została ochrzczona w kościele Świętych Janów 22 listopada 1759 r., a jej rodzicami chrzestnymi byli Friedrich Gustav, baron von Rosen, gen. mjr jazdy rosyjskiej, oraz Anna z Czapskich Nieborska, żona gen. mjr. wojsk polskich. Pierwszym mężem Brygidy był Albrecht Płaskowski, zmarły około 1774 r. Jednak bliższe związki z miastem nad Wisłą zagwarantowało jej drugie małżeństwo, z Marcelim Zielińskim, w 1783 r.⁵⁶ Błędnie zidentyfikował jej męża Stanisław Kazimierz Kossakowski, który w swojej pracy podał, że był nim Jakub Zieliński herbu Świnka, kasztelan raciański⁵⁷. Brygida posiadała kilka miejscowości w okolicach Torunia oraz Wąbrzeźna. Do jej majątku należały m.in. Mirakowo, Grodno, Sławkowo, Nielub (od 1761), Pniewno, Biechowo, Bramka czy Mszano⁵⁸. Oczywiście jej majątności powiększyły się z chwilą zawarcia drugiego małżeństwa, co czyniło ją jedną z większych właścicielek ziemskich na terenie ziemi chełmińskiej.

Córka kasztelana elbląskiego doczekała się także pochówku w Toruniu, a dokładniej w kościele Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny. Została tam pochowana wraz z mężem, co upamiętnia do dzisiaj wiszące w prezbiterium epitafium, przedstawiające portrety małżonków oraz herby ich rodów⁵⁹. Według badań Małgorzaty Grupy Brygida została pochowana w drewnianej, bardzo ozdobnej trumnie, na której również przywieszzone zostały tzw. portrety trumienne⁶⁰. Cie-

⁵⁵ Ibid., Czarże, AA-003, k. 4.

⁵⁶ T. Żychliński, op. cit., s. 65.

⁵⁷ S. K. Kossakowski, op. cit., s. 126.

⁵⁸ M. Bär, *Der Adel und der adelige Grundbesitz in Polnisch-Preussen zur Zeit der preussischen Besitzergreifung: nach Auszügen aus den Vasallenlisten und Grundbüchern*, Leipzig 1911, nr 1578, 1582, 1617, 1247, 1250, 1326, 1338.

⁵⁹ Szerzej o epitafium J. Domasłowski, J. Jarzewicz, *Kościół Najświętszej Marii Panny w Toruniu*, Toruń 1998, s. 146-147. Pewne informacje na temat ich pochówku zawiera praca M. Grupy, *Ubiór mieszczan i szlachty z XVI-XVIII wieku z kościoła pw. Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny w Toruniu*, Toruń 2005, s. 25.

⁶⁰ M. Grupa, op. cit., s. 33.

Epitafium Czapskich w kościele Mariackim w Toruniu.
Źródło: zbiory autora

kawostką jest fakt, iż była ona ostatnią osobą świecką pochowaną w tej świątyni, a było to możliwe dzięki specjalnej zgodzie magistratu miasta Torunia. Warto zauważyć, że spoczywa ona w tzw. krypcie Czapskich, mieszczącej się pod prezbiterium. Nazwa może być nieco myląca, ponieważ na 22 osoby tam pochowane zaledwie kilka wywodziło się z tego rodu. Oprócz Czapskich spoczywają tam przedstawiciele innych rodzin, takich jak Piwnicey czy Łochoccy⁶¹.

⁶¹ Ibid., s. 105.

Warto się jeszcze przyjrzeć członkom rodu Czapskich, którzy zostali pochowani w tym toruńskim kościele. Otóż poza Brygidą Elżbietą pochowana tam została w 1761 r. jej matka Elżbieta. Jedną z miejscowych gazet opisywała nawet pogrzeb kasztelanowej elbląskiej. Jej ciało zostało wystawione na widok publiczny na katafalku, przy którym była zgromadzona nie tylko jej najbliższa rodzina, ale także studenci z miejscowego kolegium jezuickiego. Według tego czasopisma zmarła, mając 43 lata⁶². Trzy lub cztery lata później zmarł jej mąż Józef, kasztelan elbląski⁶³. Co ciekawe, kronika bernardynów toruńskich, a dokładniej ich *Metrica Mortuorum* nie wymienia Józefa jako osoby spoczywającej w krypcie Czapskich. Tę informację podaje natomiast Arthur Semrau, który pod koniec XIX w. badał kościół Mariacki oraz identyfikował krypty rodzinne w tej świątyni⁶⁴. Według badań archeologicznych Małgorzaty Grupy, grono Czapskich uzupełniają Tomasz Czapski (1746), Józef Czapski (1749) oraz Elżbieta (1762)⁶⁵. Warto zidentyfikować dokładnie trzy ostatnie postacie, pochowane w tym kościele. Otóż zmarły w marcu 1749 r. Józef Czapski, syn Melchiora i Konstancji Kruszyńskiej, był miecznikowiczem ziem pruskich, związanym z powiatem tczewskim⁶⁶. Zmarły trzy lata wcześniej Tomasz był prawdopodobnie synem wspomnianego wyżej Józefa⁶⁷. Pewnym problemem jest ustalenie tożsamości zmarłej w 1762 r. Elżbiety, ponieważ żadne źródła, w tym herbarze, nie wspominają tej osoby. Niestety, *Metrica Mortuorum*, przechowywana obecnie w Książnicy Kopernikańskiej w Toru-

⁶² Thornische Wöchentliche Nachrichten und Anzeigen nebst einem Anhang von gelehrten Sachen, Zweites Jahr 1761, s. 226.

⁶³ Niestety, źródła niejednomyślnie podają datę śmierci kasztelana elbląskiego. Krzysztof Mikulski, opierając się na korespondencji Chrystiana Klosmanna do Samuela Gereta stwierdza, że Józef Czapski zmarł 31 VII 1765 r., zob. *Urządnicy Prus Królewskich XV–XVIII wieku. Spisy*, oprac. K. Mikulski, Wrocław 1990, s. 88. Natomiast Kasper Niesiecki, prawdopodobnie błędnie, uważa, iż był to rok 1764, K. Niesiecki, op. cit., s. 181. Tę datę również proponuje za Niesieckim M. Grupa, op. cit., s. 104.

⁶⁴ A. Semrau, *Grabdenkmäler der Marienkirche zu Thorn*, Thorn 1892, s. 4-5.

⁶⁵ M. Grupa, op. cit., s. 105.

⁶⁶ Kartoteka Krzysztofa Mikulskiego, s. 52 (za jej udostępnienie serdecznie dziękuję prof. K. Mikulskiemu).

⁶⁷ Ibid., s. 82.

niu, w skrótowym opisie podaje pochowanych tam Czapskich⁶⁸. Trudno wytłumaczyć niedokładność tego kościelnego źródła.

Ponieważ rodzina ta nie miała w Toruniu żadnych nieruchomości, wobec tego przyjeżdżając tu musiała albo wynajmować kamienice (lub ich część), albo korzystać z gościnności którejś z rodzin szlacheckich, dysponujących w tym mieście swoimi pałacami (Dąbscy) i domami (Lescy, Działyńscy, Kruszyńscy). Czapscy mogli wreszcie zatrzymać się w jednym z toruńskich klasztorów. Na przykład Walerian Piwnicki herbu Lubicz odmieniony w latach sześćdziesiątych pomieszkiwał w klasztorze dominikanów, gdzie przyjmował tam gości, odbywały się tam też narady polityków z prowincji pruskiej⁶⁹.

Reasumując powyższe ustalenia trzeba powiedzieć, że rodzina ta na przełomie stuleci utrzymywała kontakty z Toruniem. Nie były one tak częste jak w przypadku Gdańska, czyli największego ośrodka miejskiego w Prusach Królewskich. Przyczyn było co najmniej kilka. Gdańsk z racji położenia geograficznego rozwijał się bardziej intensywnie niż Toruń, zwłaszcza gospodarczo, a co za tym idzie – także kulturalnie, dlatego wiele rodów szlacheckich oraz magnackich z Korony i Litwy osiedlało się właśnie w tym portowym mieście. Wśród nich znaleźli się Czapscy, którzy posiadali tam liczne pałace i kamienice⁷⁰. Niemniej jednak ród ten także z racji sprawowanych stanowisk czy prowadzonych interesów miał związki z Toruniem. Było ich mniej, ale nie znaczy to, że nie były ważne. Czapscy nawiązywali kontakty z grodem Kopernika zwłaszcza w XVIII stuleciu, kiedy to weszli do elity arystokratycznej prowincji. Niniejszy szkic nie wyczerpuje wiedzy na temat kontaktów na linii Czapscy – Toruń. Warto jednak w przyszłości pogłębić badania związków rodów szlacheckich z tym miastem. Ma to szczególne znaczenie dla zrozumienia przemian politycznych, gospodarczych i kulturowych w regionie w czasach wczesnonowożytnych.

⁶⁸ Książnica Kopernikańska w Toruniu, *Metrica Mortuorum*, sygn. TN-76, s. 126.

⁶⁹ B. Drzewiecki, T. Sławiński, *Piwniccy herbu Lubicz odmienny od XVI do XX wieku*, Warszawa 2016, s. 76.

⁷⁰ T. Zielińska, *Szlacheccy właściciele nieruchomości w miastach XVIII wieku*, Warszawa-Łódź 1987, s. 90.

Bibliografia

Źródła archiwalne

- Archiwum Diecezjalne w Toruniu, Parafia Świętych Janów 1693–1764.
Archiwum Państwowe w Gdańsku, 300, 29/228; 300, 41/25.
Archiwum Państwowe w Toruniu, Akta miasta Torunia, kat. II, t. 3359, kat. II, dział IX, t. 27.
Biblioteka Narodowa, sygn. 32657.
Biblioteka Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, sygn. 1547.
Kartoteka Krzysztofa Mikulskiego.
Książnica Kopernikańska w Toruniu, sygn. TN-76.

Starodruki

- Opisanie zuchwałych postępków y wiolencyi, które różnemi czasy Magistrat Gdański nad osobami Stanu Szlacheckiego wykonywał, jakoj ostatniego procederu Ich z WW. IMcią Panem Czapskim Starostą Knyszyńskim*, b.m. [1764].
Thornische Wöchentliche Nachrichten und Anzeigen nebst einem Anhang von gelehrten Sachen, Zweites Jahr 1761.

Źródła

- Dachnowski J. K., *Herbarz szlachty Prus Królewskich w XVII wieku*, oprac. Z. Pentek, Kórnik 1998.
Kronika bernardynów toruńskich, oprac. K. Katak, Toruń 1925.
Metryka uczniów toruńskiego gimnazjum akademickiego 1600–1817, cz. 2 (1718–1817), wyd. Z. H. Nowak, J. Tandecki, Toruń 1998.
Volumina Legum. Przedruk zbioru praw staraniem XX. Pijarów w Warszawie, od roku 1732 do roku 1782, wyd. J. Ohryzko, Petersburg 1889.
Wybicki J., *Życie oraz wspomnienia o Andrzej i Konstancji Zamoyskich*, wyd. A. M. Skałkowski, Kraków 1927.

Literatura

- Achremczyk S., *Jan Ansgary Czapski (1699–1742), wojewoda chełmiński, podskarbi wielki koronny*, [w:] *Wybitni Pomorzanie XVIII wieku. Szkice biograficzne*, Wrocław 1983.
Bär M., *Der Adel und der adelige Grundbesitz in Polnisch-Preussen zur Zeit der preussischen Besitzergreifung: nach Auszügen aus den Vasallenlisten und Grundbüchern*, Leipzig 1911.
Bibliografia prac Jerzego Dygdały za lata 1972–2014, (oprac. T. Krzemieński i T. Łaszkiwicz), *Zapiski Historyczne*, t. 80, 2015, z. 3, s. 11-39.

- Boniecki A., *Herbarz Polski*, t. 3, Warszawa 1900.
- Breza E., *Pochodzenie przydomków szlachty pomorskiej*, Gdańsk 1986.
- Die Schüler des Braunsberger Gymnasiums von 1694 bis 1776*, hrsg. G. Lühr, Braunsberg 1934.
- Domasłowski J., Jarzewicz J., *Kościół Najświętszej Marii Panny w Toruniu*, Toruń 1998.
- Drzewiecki B., Sławiński T., *Piwniczy herbu Lubicz odmieniony od XVI do XX wieku*, Warszawa 2016.
- Dygdała J., *Miasto w dobie Augusta III (1733–1763)*, [w:] *Historia Torunia*, t. 2, cz. 3: *Między barokiem i oświeceniem (1660–1793)*, red. M. Biskup, Toruń 1996, s. 206-235.
- Dygdała J., *Opozycja Prus Królewskich wobec cla generalnego w latach 1764–1766*, *Zapiski Historyczne*, t. 42, 1977, z. 2, s. 25-44.
- Dygdała J., *Podskarbi wielki koronny Jan Ansgary Czapski – budowa pozycji społecznej i prestiżu nowego magnata w pierwszej połowie XVIII wieku*, *Zapiski Historyczne*, t. 70, 2005, z. 1, s. 27-52.
- Dygdała J., *Polityka Torunia wobec władz Rzeczypospolitej w latach 1764–1772*, Warszawa-Poznań-Toruń 1977.
- Dygdała J., *Uwagi o magnaterii Prus Królewskich w XVIII stuleciu*, *Zapiski Historyczne*, t. 44, 1979, z. 3, s. 53-92.
- Elity mieszczańskie i szlacheckie Prus Królewskich i Kujaw w XIV–XVIII wieku. Zbiór studiów*, red. J. Staszewski, Toruń 1995.
- Gastpary W., *Sprawa toruńska w roku 1724*, Warszawa 1969.
- Górski K., *Pomorze w dobie wojny trzynastoletniej*, Poznań 1932.
- Grupa M., *Ubiór mieszczan i szlachty z XVI–XVIII wieku z kościoła pw. Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny w Toruniu*, Toruń 2005.
- Kossakowski S. K., *Monografie historyczno-genealogiczne niektórych rodzin polskich*, t. I, Warszawa 1859.
- Maliszewski K., *Jakub Kazimierz Rubinkowski. Szlachcic, mieszczanin toruński, erudyta barokowy*, Warszawa-Poznań-Toruń 1982.
- Mikulski K., *Najstarsze dzieje Czapskich herbu Leliwa (Ze studiów nad genealogią szlachty pomorskiej)*, [w:] *Między wielką polityką a szlacheckim partykularzem. Studia z dziejów nowożytnej Polski i Europy*, Toruń 1993, s. 353-365.
- Mikulski K., *Pułapka niemożności. Społeczeństwo nowożytnego miasta wobec procesów modernizacyjnych (na przykładzie Torunia w XVII i XVIII wieku)*, Toruń 2004.
- Nowak T., *Oblężenie Torunia w roku 1658*, Toruń 1936.

- Perłakowski A., *Kariera i upadek królewskiego faworyta. Aleksander Józef Sulkowski w latach 1695–1738*, Kraków 2013.
- Polski Słownik Biograficzny*, t. 4, Kraków 1938.
- Salmonowicz S., *O toruńskim tumulcie z roku 1724*, *Odrodzenie i Reformacja*, t. 28, 1983, s. 161-185.
- Semrau A., *Grabdenkmäler der Marienkirche zu Thorn*, Thorn 1892.
- Słownik Biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego*, t. 1: A-F, red. S. Gierszewski, Gdańsk 1992.
- Uruski S., *Rodzina. Herbarz szlachty polskiej*, t. 2, Warszawa 1907.
- Urzędnicy Prus Królewskich XV–XVIII wieku. Spisy*, oprac. K. Mikulski, Wrocław 1990.
- [Wałęga S. K.], *Jak prorektor toruński Schultz obraził dumę szlachecką i co z tego wynikło*, *Słowo Pomorskie*, t. 15, 1935, z. 58, s. 60-91.
- Wałęga S. K., *Perypetie toruńskie i gdańskie na sejmiku generalnym grudziądzkim w 1764 roku*, *Rocznik Toruński*, t. 26, 1999, s. 131-145.
- Wojtowicz J., *Dzieje handlu, przemysłu i rzemiosła*, [w:] *Historia Torunia*, t. 2, cz. 3: *Między barokiem i oświeceniem (1660–1793)*, red. M. Biskup, Toruń 1996, s. 60-95.
- Zielińska T., *Szlacheccy właściciele nieruchomości w miastach XVIII wieku*, Warszawa-Lódź 1987.
- Żychliński T., *Złota księga szlachty polskiej*, t. 11, Poznań 1889.

Streszczenie: Szkic dotyczy rodu Czapskich herbu Leliwa i ich związków z Toruniem, jednym z największych ośrodków miejskich w Prusach Królewskich i Rzeczypospolitej w czasach nowożytnych. Czapscy w wieku XVIII weszli do elity arystokratycznej prowincji pruskiej. Uwidoczniło się to na wielu polach, przede wszystkim w sferach ekonomicznej, kulturowej i politycznej. Dzięki rosnącym wpływom nawiązywali często kontakty z magistratem miejskim Torunia, zwłaszcza w XVIII stuleciu, kiedy to prowincja stała się obszarem walk politycznych różnych stronnictw. Nie zawsze relacje między tą rodziną a miastem wyglądały poprawnie. Zdarzało się, że dochodziło między nimi do różnego rodzaju antagonizmów.

The Czapski family of the coat of arms of Leliwa and their relations with Toruń until the beginning of the 19th century.
The outline of the problem

Abstract: The outline concerns the Czapski family of the coat of arms of Leliwa and their relations with Toruń, one of the biggest cities in Royal Prussia and the Polish-Lithuanian Commonwealth in the early modern period. The Czapskis in the 18th century entered the aristocratic elites of the Prussian province. It became visible in many fields, mainly in the economic, cultural and political areas. Thanks to their growing influence they frequently contacted the authorities of the city of Toruń. It became particularly transparent in the 18th century, when the struggles of various political parties started in the province. The relations between the Czapski family and the city of Toruń not always looked good. It happened not infrequently that hostility aroused between the Czapskis and Toruń. However, the Czapskis cooperated with the city in relation to the issues which seemed to be important both for them and for the city, which concerned the taxes and privileges of the provinces

Die Czapski vom Wappen Leliwa und ihre Verbindungen
zu Thorn bis zum Beginn des 19. Jahrhunderts. Ein Problemaufriss

Zusammenfassung: Die Skizze handelt vom Geschlecht der Czapski vom Wappen Leliwa und von ihrer Verbindung mit Thorn, einem der größten städtischen Zentren im Königlichen Preußen und in der Adelsrepublik in der frühen Neuzeit. Die Czapski stiegen im 18. Jahrhundert in die aristokratische Elite der Provinz Preußen auf. Das zeigte sich auf vielen Gebieten, vor allem im wirtschaftlichen, kulturellen und politischen Bereich. Aufgrund ihres wachsenden Einflusses nahmen sie häufig Kontakt mit dem städtischen Magistrat von Thorn auf. Deutlich wurde das vor allem im 18. Jahrhundert, als die Provinz zum Feld von politischen Kämpfen verschiedener Parteien wurde. Nicht immer stellten sich die Beziehungen zwischen der Familie und der Stadt einwandfrei dar. Zeitweise kam es zwischen ihnen zu verschiedenen Streitigkeiten. Dennoch kam es häufig vor, dass die Czapski in vielen Fragen kooperierten, die sowohl sie als auch die Stadt für wichtig hielten. Vor allem arbeiteten sie bei den Steuer- und Rechtsangelegenheiten der Provinz zusammen.

Słowa kluczowe: Ród Czapskich, Prusy Królewskie, kościół Mariacki w Toruniu, Tomasz Czapski, herb Leliwa, Toruń w czasach nowożytnych

Keywords: the Czapski family, Royal Prussia, the Church of the Blessed Virgin Mary in Toruń, Tomasz Czapski, the coat of arms of Leliwa, Toruń in the early modern times

Schlüsselwörter: Familie Czapski, Königliches Preußen, Marienkirche in Thorn, Tomasz Czapski, Wappen Leliwa, Thorn in der frühen Neuzeit